

धुळे जिल्ह्यातील भूमीउपयोजन कार्यक्षमतेचा भौगोलिक अभ्यास

श्री. राजेंद्र के. पवार

सहाय्यक प्राध्यापक, भूगोल विभाग,
साहित्य, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय,
शिंदखेडा, जि. धुळे.

महाराष्ट्र भारत

सारांश :-

भूमीउपयोजन कृषी भूगोलातील एक महत्वाची संकल्पना आहे. एखदया प्रदेशाचा आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतीक विकास हा त्या प्रदेशातील भूमीउपयोजन कशा प्रकारे झालेले आहे यावर अवलंबून असतो. भूमीउपयोजन स्थल-काल सापेक्ष असते हे जाणून घेण्याच्या उद्देशाने प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये धुळे जिल्ह्यातील भूमीउपयोजन कार्यक्षमतेचा अभ्यास करण्यासाठी २००१-०२ आणि २००९-१० ची आकडेवारी घेऊन त्यावर संकार करून सरासरी व कार्यक्षमतेचा निर्देशांक काढून भूमीउपयोजनाचे वितरण कसे झाले आहे आणि त्यामागील घटकांचा शोध घेण्याच्या प्रयत्न केला आहे.

प्रस्तावना :-

भूमी ही एक नैसर्गिक साधनसंपत्ती असून ती सर्व साधनसंपत्तीमध्ये महत्वपूर्ण आहे. मानवी गरजांच्या स्वरूपानुसार भूमीचा वापर केला जातो. भारत हा कृषी प्रधान देश असून कृषी व्यवसायावर अनेक भौगोलिक व सांस्कृतीक घटकांचा परिणाम होत असतो. भूमीचा जो भाग शेतीसाठी वापरला जातो त्यास कृषीभूमी म्हणतात. उपलब्ध असलेल्या जमिनीत पिके घेऊन पुन्हा लागवडीसाठी जमीन तयार करणे यास भूमीउपयोजन कार्यक्षमता म्हणतात. एकूण पिकाखालील असलेल्या जमिनीचे प्रमाण हे भूमीउपयोजन कार्यक्षमता दर्शविते. एकूण पिकाखालील क्षेत्र आणि निव्वळ पिकाखालील क्षेत्र यांचे गुणोत्तर भूमीउपयोजन कार्यक्षमता दर्शविते. हा कृषीभूगोलाचा महत्वाचा विषय असून त्याचा त्या प्रदेशातील क्षेत्रानुसार कशाप्रकारे विभाजन किंवा वाटप किती व कशी झाली आहे यावरून प्रस्तुत शोध निबंधात धुळे जिल्ह्यातील तालुकानिहाय भूमीउपयोजनाची आकडेवारी (२००१-०२ आणि २००९-१०) विचारात घेऊन तेथील एकूण पिकाखालील क्षेत्र, निव्वळ पिकाखालील क्षेत्र आणि भूमीउपयोजन कार्यक्षमता निर्देशांक कसे आहे यांचा अभ्यास करण्यासाठी प्रयत्न केला आहे.

बीज संज्ञा :-

भूमीउपयोजन, एकून पिकाखालील क्षेत्र, निव्वळ पिकाखालील क्षेत्र, कार्यक्षमता निर्देशांक, वितरण, बदल .

अभ्यास क्षेत्र :-

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी महाराष्ट्र राज्यतील वायव्येकडील धुळे जिल्हा निवडला आहे. प्रशासकीय दृष्ट्या जिल्यात शिरपूर, शिंदखेडा, साक्री व धुळे हे चार तालुके आहेत. जिल्ह्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार २०° ३८' ते २१° १६' उत्तर अक्षांश आणि रेखावृत्तीय विस्तार ७३° ५०' ते ७५° ११' पूर्व रेखांश दरम्यान आहे. धुळे जिल्याचे क्षेत्रफळ ८०६३ चौ. की. मी. असून राज्याच्या एकूण क्षेत्रफळापैकी २.६% क्षेत्र जिल्ह्याने व्यापलेले आहे. जिल्ह्याची एकूण लोकसंख्या १८,७५,००० (२०११) आहे. जिल्ह्यात सरासरी पर्जन्यमान व तापमान अनुक्रमे ६५१ मी. मी. आणि ४०° सें. एवढे आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्टे :-

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी खालील उद्दिष्टे विचारात घेतली आहेत.

- १ धुळे जिल्यातील तालुकानिहाय भूमीउपयोजन कार्यक्षमतेचा कल किंवा बदलाचा अभ्यास करणे.
- २ भूमीउपयोजन कार्यक्षमतेवर परिणाम करणा-या घटकांचा शोध घेणे.
- ३ धुळे जिल्यातील भूमीउपयोजन कार्यक्षमतेच्या समस्या जाणून घेणे व उपाय सुचविणे.

संशोधन पध्दती व माहितीचे संकलन :-

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी निवडलेल्या विषयाचा अभ्यास करण्यासाठी सांख्यिकी माहिती व आकडेवारी दुय्यम स्वरूपाची आहे. ती जिल्हा जनगणना अहवाल, जिल्हा आर्थिक, सामाजिक समालोचन यातून (२००१-२ आणि २००९-१०) घेतली असून सरासरी काढली आहे. माहितीचे सांख्यिकीय गणन करून ती तक्ताद्वारे (Table) स्पष्टीकरण करून भूमीउपयोजन कार्यक्षमता निर्देशांक काढण्यासाठी सूत्राचा वापर करण्यात आलेला आहे. याद्वारे जिल्यातील तालुकानिहाय भूमीउपयोजन कसे झाले आहे यावरून निष्कर्ष काढले आहेत.

एकून पिकाखालील क्षेत्र

$$\text{भूमीउपयोजन कार्यक्षमता} = \frac{\text{एकून पिकाखालील क्षेत्र}}{\text{निव्वळ पिकाखालील क्षेत्र}} \times 100$$

वरील सूत्राचा वापर करून भूमीउपयोजन कार्यक्षमता काढून जास्त आणि कमी अशा दोन गटात विभागणी करून विवेचन करण्यात आले आहे.

विषय विवेचन :-

धुळे जिल्हा औद्योगिक दृष्ट्या फारसा विकसित मानला जात नाही. एकून अरण्याखालील क्षेत्र आणि शेतीसाठी उपलब्ध नसलेल्या क्षेत्राचे प्रमाण २८.७३ % आहे. उपलब्ध असलेल्या कृषी भूमीत अनेक समस्या असल्यामुळे भूमीउपयोजन कार्यक्षमतेत क्षेत्रीय भिन्नता निर्माण झालेली आहे. २००१-०२ या कालावधीत जिल्ह्यात एकून पिकाखालील क्षेत्र ४५११२२ हेक्टर होते. तर २००९-१० या कालावधीत ३९०४५८ हेक्टर क्षेत्र पिकाखाली होते. म्हणजे ८ वर्षांच्या कालावधीत १०४.५२ वरून १०६.२६ पर्यंत म्हणजे १.७४ ने भूमी उपयोजन कार्यक्षमतेत वाढ झालेली दिसून येते. धुळे जिल्ह्यातील तालुकानिहाय भूमी उपयोजन कार्यक्षमतेचा विचार केल्यास तक्ता नुसार (Table) असे दिसून येते की, २००१-०२ ते २००९-१० या कालावधीत काही तालुक्यामध्ये भूमीउपयोजन कार्यक्षमतेत वाढ झालेली दिसून येते तर काही तालुक्यामध्ये घट झालेली दिसून येते. २००१-०२ मध्ये सर्वाधिक भूमीउपयोजन कार्यक्षमता शिंदखेडा (१०४.०७) तालुक्यात होती. तर सर्वात कमी भूमीउपयोजन कार्यक्षमता धुळे तालुक्याची (१०२.३०) होती. ८ वर्षांनंतर म्हणजे २००९-१० मध्ये धुळे तालुक्याची भूमीउपयोजन कार्यक्षमता ०.९४ % नी वाढली असली तरी इतर तालुक्याच्या तुलनेने ती सर्वात कमी १०३.२४ % होती. २००९-१० मध्ये तालुक्यानिहाय सर्वात जास्त भूमीउपयोजन कार्यक्षमता शिरपूर तालुक्याची (११५.२९) होती तर सर्वात कमी भूमीउपयोजन कार्यक्षमता धुळे तालुक्याची होती.

जास्त भूमीउपयोजन कार्यक्षमता :-

या गटामध्ये १०५ % पेक्षा जास्त भूमीउपयोजन कार्यक्षमता असलेल्या तालुक्याचा समावेश करण्यात आला आहे. २००१-०२ मध्ये जास्त भूमीउपयोजन कार्यक्षमता असलेला शिंदखेडा (१०७.९०) तालुका होता. तर २००९-१० मध्ये शिरपूर (११५.२९) व साक्री (१०५.८७) या दोन तालुक्याचा या गटात समावेश होतो. शिरपूर तालुक्याची सर्वाधिक भूमीउपयोजन कार्यक्षमता संशोधन काळात दिसून येते. गेल्या ८ वर्षात शिरपूर तालुक्याची सर्वाधिक भूमीउपयोजन कार्यक्षमता १०.७७ % ने वाढ झालेली आहे. वाढ होण्यामागे सुपीक गाळाची मृदा, जलसिंचनाची सुविधा, रासायनिक व सेंद्रीय

खतांचा यौग्य वापर, कीटकनाशकाचा यौग्य वापर, सुधारीत बियांनाचा वापर, आधुनिक शेती पध्दतीचा अवलंब आणि अणुकूल प्राकृतिक घटकांची उपलब्धता इत्यादीमुळे शिंदखेडा व शिरपूर तालुक्याची भूमीउपयोजन कार्यक्षमता जास्त दिसून येते.

कमी भूमीउपयोजन कार्यक्षमता :-

या गटामध्ये १०५ % पेक्षा कमी भूमीउपयोजन कार्यक्षमता असलेल्या तालुक्याचा समावेश करण्यात आला आहे. २००१-०२ या कालावधीत शिरपूर (१०४.५२), साक्री (१०४.०७) आणि धुळे तालुक्याची (१०२.३०) भूमीउपयोजन कार्यक्षमता कमी होती तर २००९-१० मध्येही शिंदखेडा (१०४.९१) व धुळे तालुक्याची (१०३.२४) भूमीउपयोजन कार्यक्षमता कमी होती. तसेच सर्वात कमी भूमीउपयोजन कार्यक्षमता ८ वर्षांच्या संशोधन काळात धुळे तालुक्याची होती. तर २००१-०२ मध्ये शिंदखेडा तालुक्याची भूमीउपयोजनात वाढ होऊन सुद्धा २००९-१० मध्ये घट झालेली आढळते. यामागे प्राकृतिक घटकांचा प्रतिकूल प्रभाव, जलसिंचनाची अभाव, रासायनिक व सेंद्रीय खतांचा वापर कमी, पडीक जमिनीचे प्रमाण जास्त इत्यादीमुळे वरील तालुक्याची भूमीउपयोजन कार्यक्षमता कमी झालेली दिसून येते. ती कमतरता किंवा घट भरून काढण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा, सुधारीत बियांनाचा आणि शेती माशागतीसाठी शास्त्रीय पध्दतीचा अवलंब करणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष :-

धुळे जिल्ह्यातील भूमीउपयोजन कार्यक्षमतेचे पुढील निष्कर्ष सांगता येतील.

१. शिरपूर तालुक्याची भूमीउपयोजन कार्यक्षमता सर्वाधिक आहे.
२. सर्वात कमी भूमीउपयोजन कार्यक्षमता धुळे तालुक्याची आहे.
३. धुळे जिल्ह्याची एकूण भूमी कार्यक्षमतेत बदल किंवा वाढ झालेला आहे.
४. जिल्ह्यातील भूमी कार्यक्षमतेवर प्राकृतिक, सामाजिक व आर्थिक घटकांचा प्रभाव दिसून येतो.
५. जिल्ह्याची शिरपूर, शिंदखेडा तालुक्याचा प्रदेश वगळता उर्वरित दोन्ही तालुक्यात कमी भूमीउपयोजन कार्यक्षमता ८ वर्षांच्या कालावधीत दिसून येते.

तक्ता

धुळे जिल्ह्यातील तालुकानिहाय भूमीउपयोजन कार्यक्षमता

* वर्ष - २००१-०२ (क्षेत्र हेक्टर) *

तालुका	एकून पिकाखालील क्षेत्र	निव्वळ पिकाखालील क्षेत्र	भूमीउपयोजन कार्यक्षमता निर्देशांक
शिरपूर	८३९१६	८०२८७	१०४.५२
शिंदखेडा	१०६०५०	९८२८४	१०७.९०
साक्री	१३४८५०	१२९५७४	१०४.०७
धुळे	१२६३०६	१२३४६४	१०२.३०
एकून जिल्हा	४५११२२	४३१६०९	१०४.५२

Source : Socio-Economic Abstract of Dhule District (2001-02)

* वर्ष - २००९ -१० (क्षेत्र हेक्टर) *

तालुका	एकून पिकाखालील क्षेत्र	निव्वळ पिकाखालील क्षेत्र	भूमीउपयोजन कार्यक्षमता निर्देशांक
शिरपूर	६३५६९	५५१३८	११५.२९
शिंदखेडा	९६१००	९१६००	१०४.९१
साक्री	११७८०४	१११२७२	१०५.८७
धुळे	११२९८५	१०९४३३	१०३.२४
एकून जिल्हा	३९०४५८	३६७४४३	१०६.२६

Source : Socio-Economic Abstract of Dhule District (2009-10)

संदर्भ साहित्य :-

डॉ. सुरेश फुले (२०००) कृषी भूगोल, विद्याभारती प्रकाशन.

डॉ. व्ही. टी. घारपुरे (२०००) कृषी भूगोल, पिंपळापुरे प्रकाशन.

डॉ. जैनेद्र कुमार, भूमीउपयोजन विश्लेषण.

प्रा. एस.व्ही. ढाके. कृषी भूगोल.

जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन, धुळे जिल्हा - २००१-०२, आणि २००९ -१०.